

Metodologický Imperativ

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného

mínění při FSÚ,

Praha

Věda a vědecké poznání je projevem nepřemožitelnosti lidského rozumu, důkazem, že jednou z vlastností člověka je neustálé hledání, poznávání a objevování. V marxismu je spojeno s revolučními změnami sociálního světa lidí, s požadavkem poznat příčiny důsledků a jejich určující souvislosti. Tím, jak ukazuje možnosti lidstva, dává dějinám smysl, ozřejmuje to, co bylo, je a bude a na těchto základech staví budovu optimismu.

Věda a vědecké poznání umožňuje naplnit princip realismu. Ten kategoricky vyžaduje „nefantazírovat“, obracet se k reálným objektům – k reálnému stavu věcí, k daným možnostem volit odpovídající přístupy, postupy a jednání.

Rezignovat na možnosti vědeckého poznání znamená rezignovat na víru v lepší a s lhostejností nedůstojnou člověka ustoupit temnotě iracionálních sil. Ve svých důsledcích taková lhostejnost ohrožuje existenci lidstva. *Socialismus je racionální poznání a změna v zájmu člověka. Je překonáním nelidskosti kapitalismu a vytvořením podmínek pro společenské situace, kdy v sociální rovnosti je člověk podmínkou i cílem rozvoje všech.*

Rozmach a rozsah poznávací a přetvářející činnosti člověka, zejména tím, jak odkrývá tajemství makrosvěta kosmu i mikrosvěta hmoty, překonává v posledních desetiletích tohoto století hranice fantastičnosti.

Poznání a přetváření světa nelze v politické a etické sféře oddělit od společenské odpovědnosti člověka. Ve vědeckovýzkumné oblasti pak stojíme před nutností *postupně se dopracovat hlubšího, širšího a komplexnějšího pojetí metodologie poznání a přeměny společnosti, přírody i myšlení.*

Zvýrazňujeme tuto skutečnost proto, že rozvoj a rozpracování metodologické problematiky je „... předpokladem i podmínkou, ale i důsledkem rozvoje samotné sociologie“ [Schenk 1987 : 214].

J. Schenk věcně uvádí, proč je tomu tak. Metodologie se rozvíjí při plnění úloh, které nastoluje praxe. Ta nutně „vyvolává tlak“, aby byly zdokonalovány metodologické postupy, bez nichž není dále možno rozvíjet poznání.

Metodologie má však nutně i dynamiku svých vlastních vnitřních zdrojů, vnitřní logiku metodologických přístupů a prostředků poznání. Například analytické, syntetické i další postupy prověřujeme a zdokonalujeme zejména v rámci jednotlivých vědních disciplín.

Metodologie naplňuje možnosti svého rozvoje také tím, jak čerpá z interdisciplinárních přístupů. Jestliže říkáme, že „... ve vědeckém poznání se jiskří na pomezí různých disciplín“, potom v tomto „jiskření“ různých přístupů a postupů, v nestejné optice a v rozmanitých úhlech pohledu se ve vzájemném působení a ovlivňování daří rozvíjet nejen metodologii obecně, ale i speciální metodologické postupy jednotlivých disciplín. Tak například ve výzkumech veřejného mínění o kriminalitě se rozvíjí a obohacují možnosti poznání nejen

sociologie, ale i právních disciplín (1) [Vojna 1984]. Práce, které někdy vznikají, nelze proto vtěsnat do hranic profese sociologa, právníka, matematika či statistika (2) [Řeháková-Řehák 1987].

Na tomto místě by bylo možno citovat desítky autorů a publikací a dokazovat, že pojem metodologie nemá ani přesné hranice a vlastně ani jednoznačně stanovený obsah. Jde o kategorii, pro niž, sledujeme-li její obsah, je typická různá hierarchie obecnosti (3) [Rychtařík 1978 : 19–27].

V hierarchii metodologické obecnosti poznáváme i různě obecné postupy a metody používané ve vědeckém výzkumu. Nic se tu nemění skutečností, že jejich explicitní vyjádření nebývá vždy přesné a že koneckonců postupy jejich uplatnění a využití nemusí být ani výslovně a zřetelně zformulovány.

Metodologie vystupuje především jako souhrn určitých postupů, výchozích tezí a principů, které mají svou logiku a reálně se projevují v dané oblasti.

Právě v této souvislosti upozorňují někteří sovětsí autoři, že o metodologii lze hovořit i jako o určitém systému teoreticky ztvárněných idejí, obecně teoretických principů a metodických postupů [Moskalenko-Seržantov 1981 : 84–96].

Hovoříme-li o metodologii jako o systému ztvárněných idejí, pak kvalita tohoto systému je dána především vztahem k filozofii.

Metodologie a její sepětí s filozofií

Otázka vztahu metodologie k filozofii bude nastolována znova a znova. Nikdy nemůže být vyřešena s definitivní platností. Praxe socialismu nutně prochází určitými etapami svého vývoje, které zvyšují nároky na dialektiku myšlení. Tak jako socialistická praxe musí plodně, kriticky a hlavně neustále překonávat sebe sama, poznávat sociální pohyb v jeho rozpornostech, sledovat, analyzovat, odkrývat a řešit tyto rozpornosti, tak i společenskovědní přístupy vyžadují nová, tvůrčí hledání, překonávání tradičních a nastolování nových řešení.

Tvůrčí metodologický přístup ze všeho nejméně snáší stereotyp, který velí: odvolat se na Marxe a Lenina, uvést vhodný citát a tím splnit „požadované penzum“. Citátománie spojená s deduktivním vymezováním méně obecného z obecného nemá s marxismem nic společného.

Marxistou je ten, kdo ozřejmuje, ujasňuje, analyzuje nové jevy a události z pozic vědy, kterou založil K. Marx, z pozic dialektického a historického materialismu.

Žádná seberozsáhlejší citace ani opisování celých stránek z díla klasiků ještě nikomu nezajistily schopnost analyzovat jevy naší současnosti z těchto pozic.

Marxisté se právě v těch situacích, kdy musí negovat mnohé z toho, co zapustilo hluboké kořeny a neodpovídá novým poměrům, co pozbylo dřívější platnosti, vždy znova vrací k odkazu klasiků. Ten je základem nejen teoretického, ale i metodologického potenciálu, od něhož vedou cesty k rozvíjení nových tezí a přístupů.

Takový „návrat“ nemůže být mechanickou aplikací. Musí nutně vycházet z dějinného kontextu. Otázkou nejdůležitější je pak naše schopnost či neschopnost uplatnit metodologické přístupy klasiků marxismu-leninismu, ozřejmit nové skutečnosti a události z pozic dialektického a historického materialismu.

(1) Viz například práce P. Vojny a kol.: *Kriminalita – skutečnost a právní vědomí*. VÚK při GP. Praha 1984.

(2) Klasickou metodologickou publikací takového interdisciplinárního typu je například kniha B. Řehákové a J. Řeháka: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1987.

(3) Pokusili jsme se tuto skutečnost ukázat při jiné příležitosti. Viz K. Rychtařík: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.

Klasikové marxismu-leninismu nám zanechali dialektickou a materialistickou metodologii, která je tvůrčím jádrem vědeckého hledání a poznání.

Klasikové proces svých úvah a metodologických postupů charakterizovali takto: „Předpoklady, z nichž vycházíme, nejsou libovolné, nejsou to dogmata, od nichž abstrahujeme jen ve fantazii, jsou to skutečná individua, jejich činnosti a materiální podmínky jejich života, které tu byly už před nimi, i ty, které tato individua sama vytvořila vlastní činností“ [Marx-Engels 1958 : 34].

Takový přístup nutně vede k studiu reálných změn v ekonomice, ve výrobních vztazích, ve struktuře společnosti, k analýze skutečné činnosti lidí, životních zájmů a hodnotových orientací individuí a celých – malých i velkých sociálních skupin.

V praxi klasiků marxismu-leninismu je analýza těchto otázek založena vždy na poznání reálných změn v ekonomice, na studiu obrovského množství sociologických, statistických aj. informací. Je to zcela příznačné nejen u Marxova *Kapitálu*, ale i u takových prací, jakými jsou *Vývoj kapitalismu v Rusku*, *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* aj.

Při studiu těchto prací nejsou vůbec náhodné diskuse na téma – čeho je tady více – číselných údajů a faktů, získaných snad ze všech dostupných zdrojů, nebo úvah, polemik a hodnotících výroků, které vycházejí právě z této sledované a určitými metodologickými přístupy utříděné a analyzované fakticity.

Dnes takový přístup vyžaduje nejen znát vlastní dílo klasiků marxismu-leninismu, ale umět pracovat s empirickým materiálem, zvládnout nebo alespoň orientačně pochopit procesy sociologického poznání, být schopen pracovat se statistikou, využívat poznatků informatiky atd.

A nejen to. Obava o čistotu a věrnost marxismu, „strach, abychom se neposkvřnili“, jako by nás někdo obehnal neprostopnou zdí, přes níž jen těžko pronikají nové podněty, postřehy a nezřídka i inspirující náměty, jejichž nositelé sice nemají nic společného s rozvojem vědecké teorie socialismu a nikdy asi nepřistoupí na dialektickomaterialistické pozice poznání společnosti, přírody a myšlení, ale přesto mohou přispět k rozvoji společenskovědního a přírodovědního poznání.

Naše výhrady nebo naše polemiky s těmito autory vůbec neznamenají, že nebudeme využívat výsledky jejich výzkumů, poznatky a závěry, k nimž dospěli. V obecné sociologické teorii lze uvádět desítky takových příkladů. Jedním za všechny může být Mertonova koncepce teorií středního dosahu [Merton 1957]; práce ve svých metodologických přístupech více než pochybná, a přece tak velice inspirující. Vedla nás k hlubšímu pochopení nesuplovatelné úlohy a z hlediska potřeb praxe k poznání nesmírně aktuální potřeby rozvoje teorií středního dosahu, respektive oborových sociologických disciplín.

O kritické posouzení díla R. Mertona, dialektické negování některých jeho přístupů a ukázání místa oborových sociologických disciplín v systému sociologické teorie a metodologie jsme se pokusili v jiné práci [Rychtařík 1985 : 204–253].

Vraťme se však k problematice zastoupení filozofie v metodologii, které rozhoduje o tom nejdůležitějším – jaké přístupy budeme volit pro sběr, utřídění a analyzování získané fakticity.

Tak jako pohyb je způsobem existence hmoty (Engels), tak *metodologický přístup rozhoduje o poznání pohybu hmoty. Jaká je metodologie, taková je pravda poznání, jaká je metodologie, taková je věda.*

Zatím máme stále na mysli takové sepětí metodologie a filozofie, které je orientováno především na oblast gnozeologie. Ve výzkumné práci reálně funguje jako souhrn určitých principů, jako určité pojetí, v němž například existence hmoty je objektivní a vědomí je jejím aktivním odrazem; vznik a existence rozporu je základem všech forem pohybu atd.

Někteří autoři, a vcelku oprávněně, namítají, že lze jen sotva souhlasit s touto gnozeologiza-

cí metodologických přístupů, a připomínají Marxovu aplikaci dialektiky v analýze *Kapitálu* [Moskalenko-Seržantov 1981].

Pro metodologii Marxova postupu je příznačná jednota objektivních (ontologických) momentů, gnozeologie a logiky. Jde o skutečnost, na niž upozorňoval V. I. Lenin, který napsal, že „... v *Kapitálu* je na jednu vědu aplikovaná logika, dialektika a teorie poznání materialismu“ [Lenin 1960 : 322].

Leninova slova se především vztahují na podmínky metodologického působení celého systému filozofie. Nejde tedy o zvláštní, samostatné působení takových oddílů filozofie, jakými jsou dialektika, teorie poznání a logika, ale o jeden celek, který představuje určitou jednotu idejí.

Filozofická teorie se v bohatství své metodologické aplikace naplňuje nejen v gnozeologických, ale i v ontologických, sociálně ekonomických, historických a jistě i dalších principech.

Citovaní sovětsí autoři z této skutečnosti vyvozují závěr, že gnozeologické zdůvodnění filozofie je pouze jedním z předpokladů. Existují nutně i další, zejména ontologické a logické předpoklady, které jsou obsahem filozofického vědění. Jimi se stávají určité metodologické prvky logickým systémem poznání světa lidí, přírody a myšlení, který má jistý cílový charakter a dává činnosti člověka smysl. Vlastně jen na tomto základě rozvíjené poznání může být položeno do základů praktické činnosti člověka.

Metodologie vědeckého poznání musí být spojena s filozofií své epochy, s využitím kategorií, zákonů, principů a premis marxisticko-leninské filozofie. Ty představují základní sloupy výstavby metodologického aparátu, který v různých rovinách obecnosti ukazuje jak postupovat, abychom poznali pravdu a její určující souvislosti.

Jak o tom píšeme na jiném místě – v marxistických přístupech se nejobecnější metodou poznání stává materialistická dialektika, a proto „... filozofie (dialektický materialismus) je konstitutivním teoretickým jádrem metodologie věd“ [Cirbes a kol. 1987 : 30].

Ti, kteří usilují o pravdivé poznání světa lidí, přírody a myšlení v zájmu jeho přetváření, a ne v zájmu konzervování daného, přijímají syntézy filozofických kategorií dialektickomaterialistických přístupů jako výchozí moment metodologie vědeckého poznání.

To samozřejmě neznamená, že budeme úlohu filozofie omezovat jen na reprodukci existujícího vědění, daného poznání. Takový postup zbavuje možnosti geneze nových vědeckých poznatků a vede k přešlapování na místě.

Sepětí metodologie s filozofií je tedy oboustranně aktuální. Stává se předpokladem k tomu, abychom účelně využívali nejen stávající, ale současně i zdokonalovali dané a vytvářeli nové nástroje teoretické analýzy, abychom uměli a dokázali poznávat a rozvíjet další nové formy vědeckého myšlení.

Teorie a metodologie vědeckého poznání jsou sice produktem dějin (Lenin připomínal, že historie s sebou nese jak nové fakty, tak i nové způsoby výzkumu), ale mají – jak jsme už ukázali – i svou vlastní logiku vývoje, své nositele i podmínky, které jejich vývoj usnadňují nebo konzervují na existujícím.

Sociální skutečnost je nekonečně dynamická. Přináší nejen novou a novou fakticitu, ale vyžaduje i další a další rozvoj způsobů poznání. Jsme proto neustále povinni odpovídat na otázku, jak vést tato poznání, jak postupovat a zdokonalovat výzkumné procesy, abychom získali co nejvěrohodnější obraz o stavu a dynamice, souvislostech a příčinách sledovaných jevů. Stále platí, že „... pravdivý musí být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu“ [Marx-Engels 1956 : 25].

Objektivně je vývoj poznání závislý na tom, jak je společností stimulován, respektive zda vládnoucí síly mají zájem na jeho rozvoji.

Subjektivně se může ve svých objektivních možnostech naplnit jen tehdy, dochází-li

k potřebnému rozvoji obecných i speciálních otázek sociálního poznání, je-li nutná pozornost věnována zdokonalování metodologického aparátu, metodologických principů a prostředků sociálního poznání.

Jsou zde tedy objektivní a subjektivní skutečnosti, které rozhodují, zda cesty poznání budou potřebně sjízdné. Dogmatismu se daří zejména tam, kde povoz poznání sice dávno zastavil, ale vozka neustále přesvědčuje „jak nám to dobře jede“. Tak jako dogmatická strnulost nemůže být překonána žádným typem revizionismu, tak ani pokusy revidovat teoreticko-metodologické základy marxismu-leninismu nepřekonáme tím, že budeme hájit strnulá dogmata.

Narůstání významu základní metodologické orientace

Odpovědět na otázku, proč dochází k narůstání významu základní metodologické orientace, nelze v několika tezech. V naší úvaze si ukážeme, že příčin může být nejméně tolik, kolik je zákonů desatera.

1. *K narůstání významu základní metodologické orientace dochází objektivně v procesech přestavby a urychlení sociálně ekonomického rozvoje.* Ty vyžadují naprosto reálné posouzení vlastní situace, nová hledání překonávající dogmatismus, scholastické tendence a školometství, bránící tvořivému rozvoji marxisticko-leninské teorie.

Takový obrat nutně předpokládá, aby i metodologie byla založena na dynamickém chápání socialismu, na dialektice reálné skutečnosti. I tady platí, že kritika jakýchkoli teoretických východisek je současně kritikou s nimi spjatých metodologických přístupů.

Náročnost těchto požadavků je dána také situací, pro niž byla příznačná nejen stagnace a neuspokojivý vývoj v ekonomice a zpomalení vědeckotechnického pokroku, ale i řada nepříznivých tendencí v sociálně politických procesech.

Dodejme pouze, že tyto tendence, stejně jako jevy stagnace, nebyly vyvolány podstatou socialismu, jak by to rádi dokázali naši třídní protivníci. Byly vyvolány deformacemi socialismu, k nimž v určitém období docházelo zejména pod vlivem subjektivních faktorů, které se nejednou stávaly brzdícím mechanismem s dalekosáhlým negativním dopadem.

Příznačný pro tuto situaci je nárůst rozporů mezi každodenními bezprostřednostmi života lidí a konečnými cíli socialismu.

Tendence sociálně politické demoralizace vedly i u nás k určitému odcizení. Teorie odcizení, vypracovaná klasiky marxismu-leninismu, se stala součástí analýzy některých skutečností kapitalistické společnosti. Jak se člověk postupně vymaňoval ze závislosti na světě přírody, tak se současně stále více dostával do závislosti na vlastních výrobcích. Předmětná moc výroby se vymkla kontrole svých tvůrců a začala ovládat jejich život. Lidé (subjekty) si mění místo s výsledky svého působení (s objekty) a odcizují se i schopnostem a vlastnostem, které jsou vlastní jen jim samým. Toto „převrácení vztahu“ subjektu a objektu bylo výrazně umocněno společenskými antagonismy.

Realita ukazuje, že i v nových historických podmínkách, v podmínkách socialismu, má odcizení své zcela konkrétní projevy (4).

(4) V ekonomické sféře se například setkáváme s tím, že některé skupiny dělnictva vystupují spíše v rolích nezainteresovaných „zaměstnanců socialistického vlastnictví“ než jako lidé, kteří si uvědomují svoji odpovědnost za toto vlastnictví.

V politické sféře se zvlášť aktuální stává Leninova myšlenka o rozdílu mezi formálními a reálnými vymoženostmi rozvoje socialistické společnosti. Existuje podstatný rozdíl mezi formálním a reálným demokratickým, mezi formálním a reálným růstem vedoucí role dělnické třídy atd. Problematika odcizení v politické sféře „... má samozřejmě konkrétní historické příčiny a kořeny. Nelze nevědět, že formování direktivně administrativního systému poznenáhlu vychovávalo v lidech psychologii námezdní-

Vraťme se však k otázce narůstání významu základní metodologické orientace v procesech přestavby a urychlení. Bylo by laciným zjednodušením tyto procesy příčinně spojovat jen se subjektivními aspekty. Byly vyvolány i objektivním chodem věcí, celým společenským vývojem, pro nějž je charakteristické, že objektivně končí jedna epocha vývoje socialismu a začíná, respektive rodí se nová.

Není cílem této práce pokoušet se o analýzu těch skutečností, které radikálně změnily globální podmínky rozvoje socialismu a donutily nás konstatovat, že „něco“ končí a „něco“ nového začíná.

Takové situace ostře nastolují otázku pravdivého poznání a analýzy daných realit, jejich určujících souvislostí a příčin, protože jít kupředu nutně vyžaduje mít nové ideje.

Filozoficko-sociologická analýza určujících souvislostí a příčin této situace musí mít k dispozici potřebný metodologický aparát. Ten nemůže vycházet z takových postulátů, jakými například jsou tvrzení, že „... v procesech rozvoje socialismu se neustále upevňuje morálně politická atmosféra společnosti“; „stále více dochází k růstu produktivity práce“; „věda se automaticky mění v nejproduktivnější výrobní sílu“; „socialismus je společnost nepřetržitého harmonického rozvoje“ atd.

Takové premisy, které vlastně život socialistické společnosti nejen nepotvrdil, ale někdy i vyvrátil, nám vůbec nemohou metodologicky sloužit k analýze, jež by například ukázala, které skupiny a vrstvy jsou tendencemi odcizení zasaženy nejvíce, proč a kdy vznikla tato skutečnost (u různých skupin obyvatelstva se vyvíjela nerovnoměrně, utvářela se relativně v dlouhém, složitém období deformací zprava či zleva při přeceňování úspěchů a přehlížení chyb a omylů); v čem jsou obecné a zvláštní příčiny této situace, jak se určité prvky odcizení projevují u různých sociálních skupin apod.

Jde o citlivé otázky, které by neměly být posuzovány mimo kontext dané společenské situace. Taková abstraktně humanistická posuzování nic neřeší a spíše jen zamlžují naše poznání.

Socializace člověka nebude nikdy absolutně dokonalou. Každý v sobě vždycky ponese určitý „nesocializovaný díl“. Někdy však „nesocializovaná část“ získává převahu nad socializovanou a pak se prezentuje jako cosi cizího, vnějšího, náhodného, někdy i absolutního. Její normy, hodnoty nesouhlasí s mravními a estetickými ideály socialismu. Nebudou vlastně vždycky, nezávisle na typu společnosti, existovat určité oblasti (dimenze) odcizení?

ho pracovníka (byť i dokonce ve vlastním, dělnicko-rolnickém státu), nežádka nahrazovalo reálnou účast občana na řízení záležitostí společnosti rituálními akcemi . . . Přestavba musí řešit hluboce humanistický úkol socialismu: skoncovat se sociálním odcizením, s odcizením od moci, od výrobních prostředků, od výsledků práce a od duchovních hodnot. Umožní to překonat nahromaděnou apatii a lhostejnost, zvýšit zájem lidí na záležitostech společnosti“ [Ideologie 1988 : 5–11].

V morální sféře bývá nesmírně bolestivou problematikou ovzduší mezilidských vztahů. Morální marasmus má své příčiny ve spojení s byrokratismem, formalismem, neoprávněnou privilegovaností, autoritativností a ješitností některých vedoucích pracovníků, s rozšířenou představou, že s funkcí dostáváme i rozum atd.

Ve všech naznačených „sférách odcizení“ své role hraje i určitý „návyk“, který považuje za samozřejmost „... stát na pozici odcizení, tj. být v situaci reprodukcí se pracovní síly . . .“ [Švejcová-Vaculík 1988 : 1]. Odcizení tedy nevyrůstá jen z životních podmínek, ale také z individuálních dispozic.

V realitě odcizení se projevuje realita spojení individuálního a celospolečenského. Je součástí všech sfér sociální existence člověka a nezanedbatelně se promítá do nenaplněností a destrukcí mezilidských vztahů.

Je bohužel součástí života nejen kapitalistické, ale i socialistické společnosti. Právě v těchto souvislostech si klademe a odpovídáme otázku, na co musíme při výchově klást především důraz. „... na to, aby člověku byl od dětství vštěpován kult práce, kult svědomité, poctivé a cílevědomé práce . . . to je základ všech základů“ [Gorbačov 1988 : 7].

Tak jako si dnes uvědomujeme, že nás nikdo nezbaví odpovědnosti ukázat příčiny těchto tendencí, tak jen velmi pomalu se smiřujeme s tím, že metodologie takovéto analýzy vlastně není k dispozici ani v rovině filozofické analýzy (problematika otázek „odcizení“ byla v podstatě odmítnuta jako pravicová deformace), ani v přístupech, které jsou rozpracovány v marxisticko-leninské sociologii.

Bylo by možno uvádět i další aktuální, potřebami společenské praxe socialismu nastolené otázky, které vyžadují nová tereticko-metodologická uchopení. Nutí nás věnovat se rozpracování nových metodologických přístupů, jež umožní v dialektice kontinuity a diskontinuity našich analýz, která je předpokladem schopnosti „překonat sám sebe“, získat nový pohled na staré a známé skutečnosti, reálně, střízlivě a ofenzivně vstupovat do neznámého.

Jen taková rozpracování mohou „... přesvědčivě ukazovat celé bohatství a nepomíjivý význam leninských myšlenek, jejich těsné sepětí se současností, všestranně napomáhat rozvoji nového myšlení, nových přístupů v politické, organizátorské, hospodářské a ideově výchovné činnosti, přístupů odpovídajících požadavkům doby“ [O časopisu 1986 : 50].

2. *K narůstání významu základní metodologické orientace dochází i proto, že v nové společenské situaci zatím nedošlo k potřebné aktivizaci v rozpracování otázek metodologické problematiky (5).*

Zatím nejsou organizovány potřebné monografické výzkumy; počet časopiseckých statí a článků věnovaných metodologické problematice je minimální. Také semináře nebo jiná setkání společenskovědních pracovníků věnovaná metodologické problematice jsou spíše výjimkou. Přitom dobře víme, že by měly být sledovány takové otázky, jakými například jsou: význam metodologických přístupů pro pravdivé poznání, vztah mezi teorií a metodologií, mezi metodologií a světovým názorem; dostatečně nejsou analyzována spojení mezi obecnými filozoficko-metodologickými východisky a metodologickými problémy speciálních věd; jsme povinni zhodnotit základní metodologické koncepty minulosti, ukázat na neudržitelnost metodologických pretenzí některých vlivných směrů buržoazní filozofie a sociologie atd.

Jestliže ve společenskovědním poznání dnes pocítujeme řadu obtíží, pak ty, které jsou spojeny s metodologickou problematikou, musí být řešeny s mnohem větší aktivitou, než tomu bylo doposud. Umožní nám to ukázat a odkrývat i ty skutečnosti, jež jsou určitou tendencí dané metodologické problematiky, a odpovědět na řadu otázek, kterým se dlouhodobě nemůžeme vyhnout. Například:

– Do jaké míry jsme podlehlí určité jednostrannosti logicko-gnozeologického objasňování materialistické dialektiky na úkor přístupů, pro něž je filozofie souhrnem, respektive systémem teoreticky zdůvodněných idejí?

– Jaké jsou důsledky podcenění metodologických postupů speciálních věd? S takovým podceněním se prokazatelně setkáváme všude tam, kde obecně platné dialektickomaterialistické postuláty jsou nastolovány jako nástroj zcela konkrétní analýzy, kterou mají realizovat speciální společenskovědní disciplíny. Filozofický aparát místo toho, aby svým systémem obecně orientoval, vedl a v základních postulátech určoval naše poznání, je prezentován jako konkrétní nástroj poznání, který má umožnit analýzu speciálních, například sociologických, psychologických, demografických a dalších otázek.

To, co by v přírodních vědách bylo považováno za naprostou absurditu, například aby pro operaci srdce nebo při stavbě mostu jsme vystačili s metodologickými postuláty dialektického materialismu, se v analýze konkrétních sociálních problémů, například rodiny, veřejného mínění, kriminality, volného času apod., stává někdy samozřejmostí.

(5) Jistou výjimkou je citovaná práce V. Círbese a kol. a monografie V. Černíka, E. Farkašové a J. Viceníka [1986 : 371].

Záměna či nerespektování různých stupňů metodologické obecnosti vede k představě, že s filozofickou kvalifikací mohou zasahovat do všech otázek speciálních disciplín. *To, co je obecný předpoklad, se zaměnilo za bezprostřední nástroj poznání.*

– Nedochází u některých společenskovědních pracovníků k redukci metodologie na čistě technické, metodické instrumenty? M. Gorbačov v knize *Přestavba a nové myšlení* ne náhodou ukazuje, že „... klasikové nás neučí metodice, ale metodologii“ [Gorbačov 1987 : 38]. Současně připomíná neodkladnou nutnost využít Leninova odkazu a s pomocí jeho metodologie postupně podrobit analýze nahromaděné teoretické problémy a některé představy o socialismu.

Problematika zaměňování metodických instrumentů za propracované metodologické postupy je aktuální zejména pro nastupující sociologickou generaci. Někteří autoři žijí představou, že pravda poznání je především a výhradně závislá na tom, jak budou testovány statistické hypotézy, jak bude proveden výběr jednotlivých prvků základního souboru, kolikastupňově budou škály atd.

Tak vlastně dochází k nepřipustné redukci metodologické problematiky na soubor formálně stanovených, zpravidla i dobře propracovaných technik terénního sběru informací, třídění a zpracování dat.

3. Narůstání významu základní metodologické orientace má další příčinu ve stále větším propojování a vzájemném spolupůsobení různých sfér života společnosti a přírody.

Jestliže se přesvědčujeme, že vznikají nové vědní disciplíny nejen mezi existujícími společenskými vědami, ale i mezi systémy společenských věd na straně jedné a systémy přírodních disciplín na straně druhé, pak musíme na tyto skutečnosti postupně reagovat i v metodologii.

Například rozvíjející se komplex ekologických disciplín je přirozenou reakcí na stav přírody a společnosti na konci dvacátého století. Nutí ovládnout, respektive vytvořit takové metodologické přístupy, které přesahují hranice jednotlivých společenskovědních i přírodních oborů.

Nemají-li nás potřeby praxe zastihnout nepřipravené, potom nemůžeme apriorně trvat například na tom, že existující – a v některých regionech republiky narůstající – nealkoholická toxikománie je především sociologickou nebo pedagogicko-medicínskou, trestně právní, psychologickou či jinou problematikou.

Toxikománie tu prostě je a existuje jako sociologický, psychologický, pedagogický, medicínský, trestně právní aj. jev, který – má-li být v příčinách a důsledcích poznán a analyzován, se musí stát interdisciplinární problematikou.

Integrace možností víceoborové analýzy vyžaduje naši větší aktivitu v rozpracování vhodných metodologických nástrojů poznání a nutí k nezbytné integraci metodologických přístupů.

4. Narůstání významu základní metodologické orientace budou stále významněji ovlivňovat skutečnosti dané novou jednotou světa, který i nadále zůstává složitým, třídně protikladným, ale i vzájemně propojeným a celistvým. Způsobily to zejména určité nenormality ve vývoji a v možnostech využití a především zneužití ničivé techniky.

Koncepce jednotného světa není nijak v rozporu s třídním přístupem. Třídní boj a třídní rozpory nijak nemizí. Zápas o překonání těchto rozporů se však odehrává na scéně, která předpokládá přežití lidstva. Tak, jak se dělnická třída nemůže osvobodit a změnit své postavení, aniž by se od kapitalismu osvobodilo celé lidstvo, tak i naše zápasy za sociální osvobození se dotýkají všeho lidstva. Proto někteří autoři oprávněně upozorňují, že třídní antagonismus mezi dělnickou třídou a buržoazií musí být v současných historických podmínkách podřízen všelidským hodnotám [Obzina 1988 : 5].

Sepětí třídních a všelidských zájmů se v jaderném věku nejen prohlubuje, ale ve vztahu

k existenci lidstva se stává atributem přežití. Tento věk více než kdykoli dříve aktualizuje Leninovy ideje o vzájemném sepětí a závislosti na míru a socialismu, o potřebě mírového soutěžení dvou systémů.

Jsmo vůbec schopni domyslet skutečnosti dané jednoznačností dvou variant: buď koexistence, nebo neexistence.

Varianta života a smrti se stala reálnou skutečností konce dvacátého století. Nutí nás, abychom se v nové situaci nově zamýšleli nad nejedním, v minulosti zpravidla velmi autoritativně formulovaným teoretickým závěrem.

Třídní přístupy, stejně jako taktika a strategie našeho hnutí, se nemohou omezovat na sto let staré poučky. Konečně je známo, že velkoburžoazie vynalézá a používá nejen nové prostředky vykořisťování, ale i nové prostředky třídního boje. Vzpomeňme jen například na „stávky“ autodopravců a jiných podnikatelů v Chile, jimiž bojovali proti režimu S. Allendeho.

Paradox dnešní situace je v tom, že v řešení všelidských úkolů se třídní nepřítel stává partnerem. To vyžaduje, abychom *nezaměňovali politická spojení za ideologická spojení, abychom hledali nové formy třídního boje adekvátní dnešní situaci a ukazovali nejen proti komu, ale i proti čemu, jak a za co bojovat.*

Je nesmírně důležité pochopit, že *nové formy politické, ekonomické, vědeckovýzkumné, kulturní a jiné spolupráce nemohou vést k ideologickému odzbrojení nebo ideologickému spojení s třídním protivníkem.* Naopak. Nové formy politické spolupráce v boji za přežití lidstva by si nikdo neměl vykládat jako ideologické odzbrojení nebo ideologické spojení se silami, od nichž nás dělí třídní bariéry. Právě o těchto otázkách dnes potřebujeme vést otevřený dialog, v němž nehrozí, že za sporný nebo nesprávný názor bude autor „cejchován“.

Třetí možná světová válka by vedla ke zničení lidstva. To však není jediná skutečnost, která nás nutí ujasnit si reality propojenosti a celistvosti, prioritu všelidského ve vztahu k třídnímu.

Lidstvo je stále více spojováno, ale i sužováno ekonomickými, ekologickými, sociálními a dalšími globálními problémy. Například ve spojení s infekcí, kterou představuje AIDS, se naprosto konkrétně ukazuje, že jde o nebezpečí, které nelze řešit silami jednoho nebo jen několika států.

Jsou tu i jiné příklady. Zadlužené země tzv. třetího světa dokazují, že splácet jen úroky z půjček by natrvalo vedlo k sociální devastaci života nejen generací žijících, ale i těch, které se teprve narodí.

V politické sféře to znamená, že všechno, co lidstvo spojuje, by mělo mít prioritu před tím, co nás rozděluje. Přijetí této teze od nás vyžaduje rozpracovat a přijmout i její důsledky. K tomu je třeba skoncovat s odtržením politiky od všelidských problémů a norem mravnosti, vést zápas za humanistické principy a rovnoprávnosti.

Co přináší takový důsledný přístup v politice přežití, ukazují návrhy, které sovětské vedení předložilo světové veřejnosti: plán likvidace jaderných zbraní a dalších prostředků hromadného ničení do roku 2000, návrh na vytvoření komplexního systému mezinárodní bezpečnosti atd. Jednání a iniciativy spojené se jménem M. Gorbačova přesvědčují, že i když nebudeme s partnerem souhlasit, přesto s ním můžeme nalézt společný jazyk.

Skutečnost, že žijeme v principiálně nové epoše civilizace, postupně ovlivní všechny sféry našeho života.

Obecné metodologii této nové situace se budeme muset teprve učit. Nebude to snadné už také proto, že celá desetiletí jsme „s úspěchem“ přenášeli a inzerovali přirozené ideologické rozdíly a rozpory do všech sfér sociálního světa lidí.

Samozřejmě – mezinárodní politika, ekonomika, boj proti zhoubným nemocem, morálka atd., to jsou také ideologické oblasti. *Tam, kde však došlo k jejich přímému ztotožnění*

s ideologií, s ideologickými zápasy dvou soustav, tam se nutně ztrácí celistvost, tam nastupuje konfrontace, tam ztrácíme možné a přirozené spojení.

Metodologie obnovy musí postupně rozpracovat řadu těchto témat. Leccos musí být a bude překonáno a vůbec to nesmí a nebude znamenat, že se jakkoli zříkáme principů a ideálů socialismu.

V metodologických přístupech dialektickomaterialistického poznání se nutně ukáže, že nové politické pohledy na řadu otázek a téma celistvosti světa umocní skutečnost, že společenské vědomí je tou oblastí, kde se rozhoduje, jak budou uplatněny možnosti a schopnosti člověka, malých a velkých sociálních skupin, bude-li pochopen život lidí jako zápas o naplnění třídních i všelidských potřeb a zájmů lidstva.

Jestliže obecně platí, že mimořádné úkoly v této situaci připadají společenským vědám, pak metodologické uchopení těchto otázek doby má dnes význam meritorní.

5. K narůstání významu základní metodologické orientace vede i obrovské množství empirického materiálu, který stále s větší vahou doléhá na bedra výzkumníků.

Tam, kde nebyl nalezen a zaveden vhodný, moderní, na výpočetní technice založený způsob tezaurování a vyvolávání těchto materiálů, svou někdy i absolutní nepřehledností zaplňují sklepení i těch nejrozsáhlejších archivů a stávají se tak vlastně nepoužitelnými.

Narůstající množství empirické fakticity, pokud není založeno na jasné metodologické orientaci a pokud není z hlediska své využitelnosti moderním způsobem tříděno, „skladováno“ a připraveno k využití, se pak ve vztahu k potřebám praxe stává vlastně nevyužitelnou surovinou.

Gnozeologicky je tento stav určitou jednostranností poznání, respektive zabsolutněním jedné roviny poznání. Směřuje k tomu, aby bezprostřední smyslová zkušenost byla přijímána jako jediné možné nebo jediné pravdivé poznání. Výchozí předpoklad vědeckého poznání – totiž skutečnost, že poznání vzniká, utváří se a buduje z faktů, je povýšen na absolutní metafyzický princip, na podstatu, hlavní cíl a smysl vědecké práce.

Tento stav je současně i určitou metodologickou jednostranností, která vědomě a programově omezuje poznání na velmi úzký povrchní popis, jenž v atomizaci studovaného objektu hledá konečná vysvětlení zpravidla v sociálním jednání člověka, v sociálně psychologických jevech.

Odtud nebývá daleko k představě, že zárukou exaktnosti a vědeckosti sociologického poznání jsou především metody a procedury výzkumů. Představují určitou konkrétní technickou operaci, jejímž prostřednictvím získáváme empirickou fakticitu. „Fetišizace nástrojů poznání úzce splývá s fetišizací faktu, které mají být prostřednictvím dokonalých technik a procedur získány“... píše E. Urbánek [Urbánek 1971 : 28].

Při jiné příležitosti jsme se pokusili ukázat, že empirický výzkum na této cestě nejednou posloužil filozofickému idealismu, že s hleslem „prýč od filozofie“ šla ruku v ruce snaha vytvořit ze sociologie deskriptivní disciplínu, která ve vztahu k dílčím sociálním procesům a jevům sice může čas od času poskytnout prakticky návod, ale to je vše.

Takové přístupy nutně končí ve slepé uličce. Jejich autoři jdou a neví kam, sbírají empirickou fakticitu a neví vlastně proč.

Jedna ze základních příčin tohoto bloudění je ve skutečnosti, že ve vztahu k narůstajícímu množství empirické fakticity zaostává zpracování takových metodologických orientací, které v různých rovinách své obecnosti umožňují již při samotném koncipování empirického výzkumu ukázat, že nebudeme dolovat hlušinu, kterou proud společenského dění vyplavil náhodně na povrch, ale vzácnou surovinu pravdivého poznání.

Samozřejmě že kvalita metodologických přístupů se musí projevit nejen ve výběru, ale také v třídění a zejména v analýze získané fakticity [Rychtařík 1977 : 407–423].

Představa, že v empirickém výzkumu je možno přejít přímo – bez teoreticko-metodologického uchopení poznávané reality – k faktům, patřila k jedné z dlouhodobých nemocí počátků československé marxisticko-leninské sociologie. Dnes může zaskočit asi jen ty, kteří neprošli „obdobím dětských spalniček“.

6. K narůstání významu základní metodologické orientace dochází i proto, že do nových poloh se dostávají otázky jednoty teorie a metodologie.

Nebudeme na tomto místě rozvíjet polemiku s těmi, kteří ztotožňují metodologii s teorií, nebo naopak metodologické otázky poznání zcela izolují a odtrhují od teorie. V prvním případě se ignoruje možnost relativně samostatné existence marxisticko-leninské metodologie, v druhém dochází k pozitivistické redukci metodologické problematiky na formálně logické otázky – například na analýzu jazyka či na techniky výzkumu nebo matematické postupy.

Dynamika sociálního života nám však zpravidla i tady „komplikuje situaci“ a vyžaduje, abychom hledali nové přístupy a nová řešení odpovídající této dynamice. Vede ke vzniku řady nových společenskovedních odvětví. Z „výhonků“ se postupně stávají samostatné disciplíny. V nových přístupech jeden objekt poznání se stává předmětem stále více diferencovaného pohledu.

Na jiném místě této studie se pokusíme ukázat, jaké místo mají v souvislosti s postupným profilováním předmětu marxisticko-leninské sociologie postupy, s nimiž pracuje zejména sociologická analýza.

Bylo by však neospravedlnitelným zjednodušováním vidět dynamiku vztahů mezi teorií a metodologií jen jako postupnou diferenciaci, respektive „atomizaci“ teorií a metodologických postupů. Dochází nejen k prokazatelné diferenciaci, ale i k nutné a potřebné integraci. V nezbytnosti propojení a spojení jednotlivých postupů a přístupů musíme respektovat vzájemnou závislost zkoumaných jevů.

Větší dynamika sociálního života je spojena s větší, rozmanitější kauzálností. Je to jako veřejné tajemství, k němuž se nechceme přiznat. A přece dobře víme, že vandalismus některých skupin mládeže není zapříčiněn jen malým nebo příliš rozporným vlivem rodiny; nízká pracovní morálka některých socioprofesionálních skupin dělnictva nemá příčiny jen v systému odměňování; destrukce hodnot a výrazný pesimismus mezi intelektuály není ovlivněn jen systémem školské výchovy atd.

V nové ostrosti stojí tu před námi estetické a morální problémy a význam humanistické orientace člověka vůbec. Proces zintenzívnění integračních souvislostí mezi jednotlivými vědami a také mezi systémy přírodních a společenských věd musí být založen na jejich metodologickém propojení. Nový, stále aktuálnější význam přijímá filozoficko-metodologický aspekt poznání jako určitý systém výpovědí o povaze a vývoji světa lidí, přírody a myšlení.

Do nových poloh se nutně budou posunovat i nefilozofické metodologické aspekty, které se uplatňují zejména v jednotlivých vědních disciplínách, kde v úzkém spojení a návaznosti na technické a speciální postupy se stávají přímým nástrojem poznání. Nelze říci, že představují jen nebo především jen empirický či deskriptivní nebo logicko-normativní aspekt poznání.

V jejich působení se naplňuje jednota teorie a metodologie založená na potřebách praxe. Toto spojení s praxí představuje základní axioma marxismu-leninismu.

7. K narůstání významu základní metodologické orientace vede i potřeba nastolit nové vztahy mezi vědeckým poznáním a praxí.

Vztahy věda – společenská praxe jsou dnes stále složitější a vlastně i komplikovanější. Společenská přestavba, na niž je orientována strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje, mající charakter „zásadního obratu a revoluční všestranné přeměny společnosti“,

nemůže jít mimo toto téma. Zejména je kritizována „... nepřípustná vzdálenost, která se vytvořila mezi vědeckým výzkumem a společenskou praxí“ [Jakovlev 1987] – a slabost vědeckého rozpracování řady praktických problémů.

Systém scholastiky, dogmatismu, komentování a vydávání apriorních schémat za kritéria jistoty se vžil natolik, že byl poškozen mechanismus vzájemného působení mezi vědou a společenskou praxí. Navzdory principům marxisticko-leninské metodologie byly praxi vnucovány spekulativní teoretické postuláty.

UVědomujeme si – a ukazují to vystoupení řady představitelů komunistických stran –, že ani orgány společenské praxe nejsou vždy dostatečně přístupné novému poznání. Někteří představitelé společenských decizních orgánů taková poznání vlastně nepotřebují. Příliš si zvykli myslet pouze na sebe. I tady platí, že revoluce pokračuje a musí nutně překračovat ty, pro které, protože všechno mají, skončila.

Vztah vědeckého poznání a společenské praxe je metodologicky významný tím, že spojuje materiální a duchovní činnost lidí. V tomto spojení se v praktické činnosti člověka rodí potřeba rozvíjet a uplatňovat nová poznání. Praxe je nejen využívá, ale prověřuje jejich pravdivost a realnost.

Jakou by toto spojení materiální a duchovní činnosti lidí mělo mít konkrétní podobu? Zatím spíše víme, jakou by podobu mít nemělo. Konečně i negativní zkušenost může být významná.

Zdaleka není takový stav, že orgány a organizace společenské praxe netrpělivě očekávají dokončení výzkumných úloh. Také na společenskovědních pracovištích nikomu zpravidla příliš nevadí, že například po několikaletém výzkumu se změni nejen téma sledované problematiky, ale i lidí, kteří byli za „plnění“ odpovědni, a začíná se znova.

Metodologie spojení vědy a společenské praxe má jistě mnoho rovin své realizace. Zatím jsme však ani společenskou praxi, ani vědeckovýzkumná zařízení nepřinutili, aby se navzájem nezbytně potřebovaly a předpokládaly, aby „hrály z jedné not“.

Ve společenských vědách je dnes tento stav komplikován nutností rozloučit se s převládající představou, že ony v zásadě správně odrážejí současnou vývojovou etapu. Překonání takových představ může být spojeno s bolestivým procitnutím i se žlučovitou reakcí. Za této situace je ze všeho nejnebezpečnější „pokusení všechno si prominout“ [Jakovlev 1987].

Jestliže se často připomíná závislost dalších osudů socialistické společnosti na našich schopnostech hlouběji, pravdivěji, s potřebnou diferencovaností a konkrétností poznat, analyzovat společenskou realitu – pak je to jen jedna polovina pravdy. Druhá polovina je v požadavku rozpracovat, zvládnout a uplatnit metodologické postupy zabezpečující, aby tato poznání byla také v reálných podmínkách postupně prosazena.

Metodologická problematika vzájemného vztahu teorie a praxe je nutnou součástí procesu přestavby společenských věd. Do základů této přestavby byl vložen *požadavek rozhodného obratu celé fronty společenských věd k praxi*.

Všichni se jistě ztotožňujeme s tím, že společenské vědy mají poskytnout společenskou praxi analýzu o stavu a dynamice společenského pohybu. Zdaleka ne všichni si však připouštíme, že nebude-li tato analýza realizována, nutně se zvětšuje pravděpodobnost chyb, omylů a jednostranných řešení.

Důležitým předpokladem, z něhož tvoříme vzájemné vztahy teorie a praxe, by měl být *obrat praxe ke společenským vědám*.

Nově vznikající stavba musí mít dobrou metodologickou architekturu. Její kvality by se měly projevit už tehdy, když orgány společenské decize formulují svoji objednávku, když se rozhoduje o jejím plnění a splnění, o způsobech předkládání dosažených výsledků, o spoluodpovědnosti za realizaci výsledků a koncipování prognóz atd.

Metodologicky soustavně prohlubované spojení společenskovědního poznání s praxí vůbec

neznamená oslabení práva rozvíjet logiku vlastního předmětu, disciplíny, oboru. Naopak. Prohlubování teoretické práce, rozvoj obecného i speciálního „metodologického aparátu“ vstupuje do spojení mezi teorií a praxí jako významný předpoklad další dynamiky jak společenskovědní teorie, tak i praxe.

8. *Narůstání významu základní metodologické orientace je umocněno stále aktuálnější potřebou jednoty poznávací a přetvářející činnosti.*

V procesech poznávání společenského života vzniká řada specifických problémů, které se v analýze přírodních jevů nevyskytují. To je dáno skutečností, že společenské jevy patří k nejsložitější formě pohybující se hmoty. Nejen svou složitostí, ale i sociální rozmanitostí, dynamikou, způsobem poznání a dalšími zvláštnostmi představuje věda o společnosti analýzu nejrozmanitějších ekonomických, sociálních, politických a duchovních struktur. Působí ve vzájemné dialektické integraci – takže *musíme mít k dispozici určitá obecná pravidla jejich poznání v celku.*

Působí však i relativně samostatně, takže *musíme mít zpracovány i určité specifické postupy poznání.*

Snad nejvýznamnější zvláštností společenskovědního poznání je skutečnost, že objektivně existující zákony a zákonitosti nejrozmanitějších struktur jsou nejen odhalovány, poznávány, ale i uváděny v život prostřednictvím vědomé činnosti lidí, malých i velkých sociálních skupin, tříd. Ty mohou mít velký či malý zájem, nebo mohou projevovat i nezájem o to, aby byly odhaleny a analyzovány nové skutečnosti a především aby byla nová poznání realizována.

I tam, kde pokrokové třídy a revoluční sociální hnutí mají evidentní zájem o naplnění společenskovědního poznání, může například přecenění momentu nepřetržitosti historického procesu vést k tendencím stagnace. Projevuje se to zejména tehdy, když dochází k podceňování dialektiky a z procesu společenskovědního poznání je vylučován rozpor jako něco cizího socialismu.

Složitosti a protikladnosti poznání společenského života vyžadují věnovat soustavnou pozornost nejen poznávacím procesům, ale i neustále obnovovat atmosféru, v níž se vedou diskuse o všech sporných otázkách.

Vůbec by tu nemělo jít o akademické diskutování a prestižní kladení a zodpovídání otázek. Dialog je konfrontací teoretického myšlení a praxe, je základní formou výměny názorů, informací o nově získaných poznatcích. Je prostředkem hledání a nacházení nových řešení.

Syntéza stanovisek dialogu překonává názorové spory a vede k novým kvalitám poznání. Význam atmosféry dialogu je o to závažnější a potřebnější, protože v marxismu chápeme jednotu poznávací a přetvářející činnosti jako základní metodologický postulát.

Cílem společenskovědního poznání není „vstoupit do učebnice s novou definicí“, ale zasáhnout do sociálně politických, ekonomických a duchovních struktur společnosti, kde lidé realizují své potřeby a zájmy, kde vystupují jako objekt a subjekt svého snažení. Cílem společenskovědního poznání je přeměna praxe.

9. *Narůstání významu základní metodologické orientace je dáno i skutečností, že nezastupitelné poslání dnes mají metodologické funkce samotné teorie.*

Ve své jednotě představují vždy určité ontologické a gnozeologické působení. Jejich samostatné vydělení je možné jen v určité abstrakci. Působí jako celek, i když určitá společenská situace a její potřeby mohou zvýraznit ten či onen moment jejich vlivu a nutnost uplatnění.

– Metodologické funkce teorie se soustřeďují zejména na základní světonázorovou orientaci a cílové zaměření realizovaného poznání. Jsou určující v odpovědi na otázku, proč sledujeme zkoumanou realitu, pomocí jakých principů poznání odráží objektivní svět (6).

Metodologické funkce teorie zajišťují určitou hodnotovou orientaci. Rozhodují o tom,

v jakém zaměření budeme přistupovat k výběru, řazení a především k analýze získané fakticity, čemu mají nová poznání sloužit a proč. Hodnotová orientace má své objektivní zaměření, dané přijatými normativy, jež chceme naplnit. Má však i svou subjektivní polohu, která může tyto normativy, direktivní požadavky, představy a koncepty významně modifikovat.

Jestliže například na vrcholu pyramidy hodnot je v dialektickomaterialistickém výkladu člověk, tak jeho zájmům a potřebám musí být podřízeny všechny ostatní skutečnosti. Normativně formulované krédo má vždycky své subjektivní naplnění. Jeho realizace je značně ovlivněna společenskými subjekty.

Metodologická funkce teorie zvýrazňuje dynamizující a prognostické momenty poznání. Analyzované jevy jsou jen zdánlivě stálé, nepohyblivé, stabilní. Jejich neustálý pohyb se musí odrážet i v neustálé dynamice zdokonalování, rozvíjení existujících a nacházení nových způsobů a přístupů poznání – tedy proměnlivosti a dynamičnosti poznání skutečnosti musí být vlastní i proměnlivost a dynamičnost metodologických postupů.

Jen tato odpovídající dynamičnost umožňuje analýzu příčin pohybu a dává příležitost, abychom v logice vývodů dovedli ukázat předpokládanou prognózu sledovaných jevů.

Kritika jakýchkoli teoretických východisek je současně kritikou s nimi spojených metodologických přístupů. Naše teoreticko-metodologické přístupy jsou založeny na dynamickém chápání socialismu, na pohybu, pro nějž je vlastní neustálé poznávání, odkrývání a překonávání rozporů.

Rozvoj socialismu je jednotou evolučních a revolučních změn. V teorii a metodologii se tyto změny projevují jako kontinuita a diskontinuita, jako jednota nepřetržitosti a přetržitosti.

10. Narůstání významu základní metodologické orientace je spojeno s nutností věnovat se rozpracování speciálních metodologií.

Práce různých autorů vymezují vždy několik rovin obecnosti metodologických přístupů. Nechceme na tomto místě dělat další bibliografický seznam toho, jak postupovali i jednotliví

(6) Autoři, kteří se zabývají metodologickými funkcemi základních principů materialistické dialektiky v poznání společnosti, uvádějí:

- princip celostnosti, který je obsažen v základních metodách systémové a strukturální analýzy; vyžaduje „... zkoumat každou věc, jev, proces v jednotě jejich rozmanitých a univerzálních vztahů se všemi ostatními věcmi (jevy, procesy)“

- princip vývoje, vyjadřující skutečnost, že svět přírody, společnosti a myšlení není světem neměnných skutečností

- princip historismu, který v jistém smyslu proniká všemi ostatními principy materialistické dialektiky

- princip spojení s praxí, sjednocující materiální a duchovní činnosti člověka

- princip pochopení jevů, procesů jako protikladných stránek; vede k pochopení i dialektiky protikladů

- princip odrazu, vyjadřující skutečnost, že naše poznání je subjektivně aktivním odrazem, který, jak psal Lenin, se vyvíjí „... od nazírání k abstraktnímu myšlení a odtud k praxi“

- princip jednoty dialektiky, logiky a teorie poznání; vyjadřuje skutečnost, že existují i zákony vývoje pojmů, soudů a úsudků, které jsou odrazem objektivního světa [Cirbes a kol. 1987 : 101–107].

Metodologické principy materialistické dialektiky představují základní obecnou teorii poznání a vývoje. Jsou současně i vlastní logikou tohoto poznání. Mají svůj relativně samostatný vývoj. Nejsou normou danou pro všechny časy.

Dynamika života bude nutně určovat význam jedněch a korigovat místo a úlohu druhých principů. Dialektiku této skutečnosti vyjadřuje J. Fojtík : „Žádné principy nejsou pro nás idoly, před nimiž se máme obádně klanět. Jejich závaznost nikoho nezavazuje povinnosti tvořivého myšlení a rozhodování, smělé a rozhodné iniciativy v hledání nových cest vývoje, alternativních řešení otázek, kritického pohledu na skutečnost, neustálého ověřování platnosti závěrů přijatých sebeautoritativnějším kolektivem“ [Fojtík 1987 : 125].

autoři, v čem jsou reálné nebo zdánlivé výhody či nevýhody použitých postupů. Takové ocenění rádi přenecháme těm, kteří se výhradně orientují na sledování metodologických a metodických otázek sociálního poznání. Speciální metodologické postupy jsou podmíněny nejméně dvěma skutečnostmi:

- Diferencovaností samotného objektu poznání, která může mít více poloh. Je například spojena s kvantitativními ukazateli. V sociologických šetřeních sledujeme například názorovou hladinu věkových skupin mládeže od 14 do 18 let, od 18 do 29 let apod. a jejich specifickou problematiku. Jindy analyzujeme „průřezově“ vlastnosti celé sledované reality. Například její hodnotovou orientaci, zájmy, postoje, mění se rodinný stav, socioprofesní zařazení apod.

- Potřebami praxe poznat, posoudit, analyzovat ten který jev v jiných, nových pohledech, protože stávající nám nestačí. I ve vztahu ke speciální metodologii praxe působí jako rozporná a dynamická realita.

Při jiných příležitostech byla již vyslovena otázka, zda pro vymezení předmětu jednotlivých speciálních věd není určující spíše specifika přístupu, pohledu, „optika“, v jaké budeme danou realitu analyzovat, než vlastní objekt zkoumání [Rychtařík 1985 : 55].

Výraznou a naprosto zřejmou tendencí prohlubujícího se poznání je například skutečnost, že jeden objekt, jedna realita se nutně stává předmětem zájmů dalších a dalších společenskovedních a nejen společenskovedních disciplín. Ty se postupně vydělují v samostatné obory vlastně tím, jak rozvíjejí, zdokonalují a prohlubují specifika svých metodologických postupů.

Tyto teze i v daných „umírněných formulacích“ narážejí na tradiční představu, že každý obor, každá společenskovední disciplína je určena především objektem zkoumání. Posoudíme-li tato tvrzení v realitě sociálního života, pak musí být nutně poopravena.

Vymežit speciální společenskovední disciplínu můžeme jen tehdy:

- charakterizujeme-li relativně přesně objekt jejího zkoumání a zájmu,
- jsou-li vypracovány metodologické postupy této disciplíny vlastní, je-li k dispozici „optika pohledu“, v jejímž úhlu přinášíme poznatky, které jsou v jiných přístupech nepoznateľné; jinak bychom totiž neměli ani důvod dále diferencovat pohled na sledovanou realitu.

Vše, co bylo až doposud řečeno, podporuje požadavek *více se věnovat rozpracování speciálních metodologií.*

Společenskovední poznání, vedle obecně filozofických východisek, ucelené koherentní metodologie dialektickomaterialistických přístupů musí mít k dispozici propracované metodologie jednotlivých speciálních oborů a disciplín. V přírodních vědách je tato skutečnost naprostou samozřejmostí.

Není někdy přílišná proklamativnost, v obecnostech se opakující tezovitost a malá nebo téměř žádná konkrétnost poznání dána i tím, že nemáme zpracovány nutné speciální metodologické postupy jednotlivých disciplín?

Tam, kde jsou konkrétní postupy poznání nahrazovány jen obecnou, i když pravdivou tezí, tam zpravidla také chybí rozpracování speciální metodologické problematiky. Proto si pomáháme citací principů a zásad obecně filozofické orientace.

Ani na tomto místě se nechceme hájit alibistickými připomínkami, že „zatím nejsou věci dost jasné“, že „rozpracování musí být postupný proces“ atd. Chceme konstatovat [Rychtařík 1978 : 273], že

- existuje nutná hierarchie metodologické obecnosti,
- do procesu poznání vstupujeme vždy
 - a) s určitou filozofickou orientací, která tvoří základní poznání; je tomu tak i tehdy,

když se autor „zaklíná“ tím, že on jako „prostý empirik“ se zabývá „jen tím“, jak získat a soustředit empirické fakty;

- b) s určitými, nezřídka málo a nepřesně systematizovanými postupy speciálních metodologií; v jejich rozpracování je dnes nemálo bílých míst společenskovední teorie a metodologie;
- c) s určitými metodami poznání, které představují jisté myšlenkové operace označované nejčastěji jako techniky výzkumu.

Techniky a procedury našich postupů jsou vnitřně úzce spojeny zejména s koncepcí speciálního metodologického postupu. Ve svých důsledcích, v cílech, v obecném zaměření je však nelze oddělit ani od určitého obecného systému poznatků, jemuž slouží.

* * *

Tak jako poznání vzniká během praxe a na jejím základě, tak je i metodologická problematika spojena, respektive jako součást poznávacích procesů přímo zapojena do praktické činnosti lidí, do přetváření a přizpůsobování společnosti a přírody lidským potřebám.

V procesech praktické přeměny sociální skutečnosti se člověk setkává s objektivním rozdílem mezi jevem a podstatou. Tento rozdíl nás nutí zdokonalovat a rozvíjet nejen metody poznání, ale dotvářet existující a vytvářet nové metodologie jednotlivých oborů a disciplín, představující obecnější postupy.

Určité situace vyžadují v zájmu potřeb a revolučních sil společnosti vybudovat celý nový systém přístupů ke skutečnosti.

Praktické proměny sociálního světa lidí jsou spojeny nejen s racionálním působením. Vytvářejí i určitý estetický vztah člověka ke skutečnosti, který vede ke vzniku různých sfér profesionálního umění.

Podobně je s praktickými sociálními přeměnami spojena i geneze metodologických přístupů. Nechápeje je jako cosi mimo společensko-historický proces, jako něco zcela samostatného.

Metodologická problematika je významnou součástí reálných, praktických přeměn společnosti. Jestliže bude posuzována jako „něco naprosto samostatného“, pak nikdy nic nepochopíme. *Metodologická problematika je součástí životních zápasů člověka o poznání společnosti, přírody i sebe sama.*

Přirozeně nás musí zajímat, jak vzniká a jak se dotváří. Metodologické postupy jsou produktem dějinného vývoje. Mění a dotvářejí se v úzkém spojení s materiální činností člověka. Analyzovat metodologické otázky mimo reálný historický proces jako nějakou samostatnou substanci nelze. Metodologie je aspekt, moment reálného historického procesu.

Jestliže tento historický proces dnes spojujeme s programem „... obrody leninského charakteru socialismu, leninského chápání lidové moci a leninského stylu stranického řízení“ [Gorbačov 1988 : 6], pak ti, kteří přijali marxismus jako jedině možný teoreticko-metodologický základ komunistického hnutí, si musí klást stále aktuálnější otázky.

Dokážeme se zbavit přístupů založených na bezmyšlenkovitém memorování, dogmatickém pasování známých tezí na situaci, která ve své dynamice dávno překonala to, co je v teorii dáno? Dokážeme obnovit dynamismus dialektického poznání a duch leninské metodologie, která je uměním hluboké příčinné analýzy? Dokážeme s pomocí této metodologie dosáhnout smělého teoretického vývoje, bez zábran analyzovat, pravdivě hodnotit jevy sociálního života a odhalovat jejich tendence a zákonitosti?

Každý proces poznání, ať je realizován v obecnosti filozofických přístupů nebo metodologickým a metodickým aparátem speciálních věd, má své přednosti, ale i své obtíže. Jejich řešení a překonávání je nekonečně rozporné jako sama realita. Taková řešení a překonávání jsou však živou vodou každého nového poznání a nemálo znamenají i pro rozvoj a profilování oboru samého. I tady platí, že *odhalování rozporů v přístupech k realitě je jednou z cest, které vedou k poznání pravdy.*

Jsmo-li dialektiky, pak musíme připustit, že ani v sebepreciznější a sebesoustavnější sociologické analýze nelze dělat tečku za „definitivní“ pravdou. Všechno bude vždy trochu jinak – pravda života i pravda našeho poznání. To „jinak“ není relativistickou skepsí. To je skutečnost daná dialektickou rozporností každé poznávané reality, ale i samotného procesu sociologického poznání, která se neustále „vyrovnává“ s vnitřními i vnějšími determinantami. Nemůže tomu být jinak, protože i společnost je trvalá a neustálá změna.

Chceme se na tomto místě věnovat těm základním typům závislosti, které odhaluje sociologické poznání. V marxisticko-leninské sociologii sice programově usilujeme o to, dovést vlastně každé naše šetření až ke kauzální analýze, ale zejména při sledování určité parciální nebo lokální problematiky to není úkol ani reálný, ani možný.

Je-li společenská objednávka vůči marxisticko-leninské sociologii koncipována v různých rovinách obecnosti i v různé poloze bezprostřednosti sociálních požadavků a potřeb, nutně se dostáváme do situace, že v sociologickém poznání budeme odhalovat různé úrovně závislosti mezi jevy a skutečnostmi sociálního světa lidí.

Pokusme se nyní naznačit, zatím spíše jako hypotézu než jako hluboce ověřené tvrzení, jako jeden z možných, k diskusi určených přístupů, jaké typy závislosti je možno sledovat v marxisticko-leninské sociologii.

Nemálo sociologických poznání je orientováno k analýze korelačních vztahů.

Můžeme samozřejmě vést diskusi o tom, zda výzkumy odhalující prostou souvztažnost mezi jevy a věcmi jsou či nejsou významnou informací. Skutečností však zůstává, že v analýze stavu a dynamiky společenského vědomí nám umožňují charakterizovat korelace (například mezi vzděláním a světonázorovou orientací, věkem a stavem religiozity, stranickou příslušností a hodnotovou orientací člověka, socioprofesioním zařazením a ochotou angažovat se v základních procesech výstavby socialismu) a přinášejí rozmanité pohledy na zkoumanou skutečnost. A to není z hlediska potřeb společenské praxe málo.

V sociálních zápasech doby, jejichž neoddělitelnou součástí je například i přestavba společenského vědomí, jsou tato zjištění meritorně významná zejména pro ideologickou a masovou politickou práci.

Analýza korelačních závislosti není samozřejmě omezená jen na oblast společenského vědomí. Cenné a svou konkrétností nenahraditelné informace přinášejí například výzkumy odhalující souvztažnost mezi vzděláním a příjmem obyvatelstva, charakterem práce a kvalifikací, sociálně profesioním zařazením a strukturou volného času a tak dále. Poznání korelačních závislosti poskytuje bezesporu významnou informaci, bez níž se dnes neobejdeme v mnoha oblastech našeho života. A nejen to. *Toto poznání se stává základem pro analýzu funkčních a kauzálních vztahů.*

Sociologické poznání může být orientováno k analýze funkčních vztahů.

Jeho základem je takový typ vysvětlení, jenž získáváme v analýze spojení „objekt – funkce“, respektive „objekt – očekávané fungování“. Sociologické poznání v tomto případě nejčastěji vychází nejen ze sledování vzájemných souvislostí, ale i vzájemného působení dvou nebo více „samostatných jevů“, aniž by byly analyzovány jiné, obecnější vztahy. Pro

sledované závislosti je charakteristická jejich zaměřenost. Směřují k uchování, obnově nebo k dosažení určitých cílových vztahů.

Analyzujeme-li například vztahy mezi mistrem a pracovníky dílny, jde nám o poznání takových vazeb, které jsou podstatné pro realizaci plánovaných úkolů, pro dosažení vysoké produktivity práce, dobré pracovní atmosféry a podobně.

Společenské determinanty vždy nutně zahrnují i určité funkční závislosti. Jsou výrazem nejméně dvou skutečností. Určité adaptace člověka, skupiny (subjektu) vzhledem k daným podmínkám. Musí však být i prostorem a možnostmi, které člověku dávají příležitost, aby svou aktivitou přesahoval funkční závislosti. Jinak by se funkční závislost stala konzervujícím, stagnujícím, strnulým, metafyzickým aspektem společenské integrace (7).

„Zvláštní případ“ funkčních závislostí nastává tehdy, když zavedeme novou „intervenční proměnnou“. Vytváříme tak situaci blízkou kontrolovanému experimentu [Kupnijak 1971 ; Rivkina-Virokurov 1968 ; Rychtařík 1978 : 91–115].

Do vztahu objekt-funkce tak vstupuje nový, aktivní, specifický element sociálního poznání, řízení a změny.

V poznání funkční závislosti otevírá zavedení „intervenční“ proměnné další, nové prostory jak v nových přístupech pro poznání a objasnění například otázek efektivity výchovné práce, tak například pro řešení řady problémů, jež jsou spojeny se zdokonalováním systému řízení, s hledáním optimálních variant a nejschůdnějších cest procesů intenzifikace výroby a podobně.

V poznání funkční závislosti bude stále více platit, že se zajímáme o procesy směřující k očekávanému fungování. Analýza sledovaných vazeb nám ve své relativní autonomii dává možnost posoudit, jak přispívají ke stabilitě a k očekávané dynamice systému, jak a čím jsou „funkční“ nebo „disfunkční“.

I k tomuto typu sociologického poznání, který jsme označili jako analýzu funkčních vztahů, lze mít oprávněné výhrady. Rigidně vzato – je momentem časově a místně „lokalizovaného poznání“, jež je orientováno jen na určité souvislosti a „v dané chvíli“ rezignuje na hlubší, příčinné souvislosti. Zabýváme se například především tím, zda a jak některá proměnná působí na sledovaný objekt, jak, čím, proč a kdy stimuluje procesy sociálního rozvoje a podobně.

V pozitivních přístupech je toto poznání programově koncipováno jako způsob, jak se zbavit filozofického kauzalizmu, jak odmítnout „filozofickou metafyziku“. Proto je příčinnost zaměněna pravděpodobnostním, funkčním vztahem, kdy jeden jev se sleduje jako příčina jevu druhého. U pozitivistů je tomu tak proto, aby nemusely být hledány hlubší, vnitřní, podstatné determinanty a souvislosti.

I v marxisticko-leninské sociologii, například v analýze v rámci oborových sociologických disciplín, nejen můžeme, ale i musíme hledat a ukazovat funkční souvislosti dvou nebo více samostatných jevů. Například sociologická šetření prokazatelně dokazují růst či pokles populace v závislosti na některých ekonomických opatřeních, jakými byly třeba úpravy cen dětského zboží nebo zvýšení rodinných přídatků. Stejně tak je možno sociologicky sledovat změny struktury volného času v závislosti na zvětšování území, které bylo postupně pokryto signálem prvního a druhého televizního programu, nebo lokální růst zaměstnanosti žen v závislosti na výstavbě školek, jestli a podobně.

Na rozdíl od buržoazních funkcionalistů naše funkční analýza předpokládá, že se respektuje to nejdůležitější – příčinné, že nejsou přehlíženy obecné determinující skutečnosti. Rozšiřo-

(7) Není například vůbec náhodné, že Mertonovské koncepce funkcionalismu mají právě tato metafyzická omezení. Jako svůj první postulát koncipují požadavek „funkcionální jednoty“ a rozpor charakterizují jako nedostatečnou integraci systému.

vání televizního signálu i výstavba dětských předškolních zařízení jsou součástí soustavné péče socialistické společnosti o dosažení vysoké životní úrovně. Není motivována snahou na lidech vydělat, ale naopak – zaměstnaným ženám a mladým manželstvím maximálně pomoci.

Reálně existující a sociologii poznávané funkční vazby jsou odrazem vztahů, které vznikají například mezi určitým plánovaným opatřením a sledovaným jevem. Jejich analýza slouží k popisu a k vysvětlení funkčních vazeb sledovaných skutečností. Hlubší posouzení těchto vazeb však nutně předpokládá jejich začlenění do širších souvislostí, do procesů poznávání, osvojování a přeměn sociálního světa lidí.

Sociologické poznání musí být programově orientováno k odhalení kauzálních vztahů, vazeb a souvislostí.

I ve společenském životě platí, že určitá příčina (nebo skupina příčin) podmiňuje určitý účinek (nebo účinky). Ve filozofické literatuře se dočteme o tzv. úplné příčině jako souhrnu všech okolností, které vedou k účinku.

Dialektické poznání v sobě vždy nese určitou skepsi. Proto je oprávněná otázka, je-li vůbec někdy možné poznat všechny okolnosti, jež vedly ke chtěným i nechtěným účinkům? Nelze „úplnou příčinu“ stanovit vlastně jen u velmi jednoduchých „jednosměrných“ případů?

Příčinné vazby jsou velmi rozmanité, a to jak ve sféře přírodních, tak i společenských věd, v mikro, mezo i v makrosvětě. Rozmanitost, bohatost a rozpornost vzájemného působení jevů a procesů sociálního života vyžaduje:

- aby byla zkoumána i rozmanitost, bohatost a rozpornost všech vztahových rovin, do nichž subjekt vstupuje,
- aby sociologové usilovali o odhalení hlavních, určujících příčinných závislostí a k jejich řešení orientovali sociální praxi,
- aby se naše analýzy řídily objektivní logikou sociálního světa lidí a ne vykonstruovanými dogmaty, která stojí na autoritě byrokratického formalismu.

Potřeby sociálního světa lidí budou nutit sociology, aby odhalovali především hlavní, určující příčinné závislosti a k jejich řešení orientovali sociální praxi.

Korelační a funkční vazby ukazují, jak se ta která skutečnost jeví. Lenin připomínal, že jev není něco zcela odlišného, jiného než podstata. Dialektickomaterialistická teorie odmítá nejen kantovskou metafyzickou hranici mezi jevem a podstatou, ale i představu o nepřekročitelném „předělu“ mezi korelačním a funkčním poznáním na straně jedné a kauzálním poznáním na straně druhé. To jen pro metafyzika jsou tyto vztahy a jejich myšlenkové odrazy izolovanými, strnulými, jednou provždy oddělenými, na sobě nezávislými pojmy.

Zvýraznění jednoty a vzájemného spojení existujících korelačních, funkčních a kauzálních vztahů nic nemění na skutečnosti, že teprve v nalezení příčinných závislostí se naše poznání stává úplnější a pravdivější. Jen takové poznání směřuje a přivádí k odhalení podstaty jevů a procesů.

Jak jsme se pokusili naznačit – korelační a funkční vztahy mají nutně svá omezení. Proto nemůžeme nevidět rozpornost poznatků, které se k nim vztahují. Na straně jedné v sobě nesou významná empirická zjištění umožňující formulovat určité zobecňující závěry. (Z hlediska formálního třídění je možná lze označit jako empirická zobecnění o vztazích mezi dvěma nebo více jevy.) Na druhé straně myšlenka zobecnění v sobě vždy obsahuje požadavek poznání především podstaty, racionální abstrakce, ukázání a překonání toho, co je dáno bezprostředností, potřebu vydělit, definovat právě takové vlastnosti a vztahy mezi zkoumanými jevy a skutečnostmi, které určují jejich podstatu.

I pro sociologická poznání korelačních, funkčních a kauzálních vztahů platí, že zatímco

sociolog soustřeďuje pozornost jen na některou stránku zkoumaného jevu, je každá věc či proces komplexem mnoha vztahů a vlastností. V souvislosti s problematikou abstrakce jsme o tom psali při jiné příležitosti.

Vraťme se však k původní otázce. Skutečností zůstává, že sociologická poznání mají své „úrovně obecnosti“. Každé zobecnění ještě neznamená, že bude analyzována podstata, že již došlo k takové analýze, která přináší kvalitativně nová zjištění.

Poznání korelačních a funkčních vztahů je jen prvním krokem pro kvalitativně nová zjištění. Toto „jen“ je však nezbytným, základním a významným krokem a předpokladem, bez něhož v sociologii není možné žádné další poznání.

Naši hypotézu lze tedy koneckonců formulovat takto: *sociologické poznání je analýzou nejméně tří rovin vazeb a vztahů*:

korelačních – které v empirickém popisu ukazují souvislosti dvou nebo více jevů; zpravidla bývají vyjadřovány kvantitativně;

funkčních – které jsou popisem a vysvětlením vztahů, pro něž je charakteristická jejich zaměřenost, snaha o uchování, obnovení nebo dosažení určitých cílů; nové možnosti tu poskytuje zavedení „intervenční proměnné“;

kauzálních – které nakonec vždy vedou k odhalení hlavních příčinných, podstatných souvislostí; podstata tu vyjadřuje nutnou, stálou a opakující se souvislost mezi společenskými jevy a procesy.

Jestliže přijmeme tuto hypotézu, pak musíme přijmout i povinnost jejího rozpracování v dalším poznání a perspektivně ukázat, jaké jsou možnosti uplatnění těchto typů vztahů v sociální praxi.

Budeme si přitom muset nejen klást, ale i postupně odpovídat na nemálo z hlediska potřeb praxe velice aktuálních otázek. Je například pravdou, že lidé vstupují do nekonečného množství vztahů. V nich dochází nejen ke konsensu, ale i k mnoha sociálním rozporům a konfliktům. Nemůže tomu být jinak, protože život lidí vždy byl a bude procesem, který je výsledkem mnoha rozporů a konfliktů, jež se ve svém rozmanitém působení nesčíslněkrát kříží, násobí a vzájemně vylučují. Dá-li se to tak říci, pak život lidí, malých a velkých sociálních skupin a společnosti jako celku je výsledkem vzájemného působení těchto rozporů a konfliktů.

Proto budeme v sociologické analýze nacházet vždy „různé druhy“, „různé typy“ vztahu, sledovat, jaké rozpory jsou pro ně typické, do které oblasti sociálního života jsou především orientovány, kolik a jaké souvislosti jsou více či méně podstatné, jak se projevují v potřebách, zájmech, v hodnotových orientacích, v postojích a podobně.

Snad není třeba připomínat metodologický význam toho, které závislosti budou charakterizovány jako podstatné či nepodstatné, kdy a proč bude dána přednost empirickému popisu souvislostí dvou nebo více jevů a kdy a kde budeme sledování těchto souvislostí spojovat s vysvětlením vztahů mezi funkčně plánovanými opatřeními a očekávanými cíli, kdy a kde jako nezbytnost budeme vyžadovat kauzální analýzu.

Literatura

- Cirbes, V. a kol.: *Filozoficko-metodologická východiská spoločenských vied*. Bratislava, Veda 1987.
Černík, V. – Farkašová, E. – Vicenik, J.: *Teória poznania*. Bratislava, Pravda 1986.
Fojtík, J.: *V projevu na shromáždění ke 40. výročí Nové mysl*. Nová mysl 1987, č. 6.
Gorbačov, M.: *Mezi štetínskými loďmi*. Rudé právo 14. 7. 1988.
Gorbačov, M.: *Předvojem přestavby je strana a dělnická třída*. Rudé právo 8. 3. 1988.

- Gorbačov, M.: *Přestavba a nové myšlení*. Praha, Svoboda 1987.
- Ideologie revolučního myšlení a akce (úvodník)*. *Kommunist* 1988, č. 5.
- Jakovlev, A. N.: *Dosažení kvalitativně nové úrovně sovětské společnosti a společenské vědy*. *Kommunist* 1987, č. 8.
- Jakovlev, A. N.: *Perestrojka i občestvennoje soznanije*. *Pravda* 10. 4. 1987.
- Kupnijak, A. P.: *Metodologičeskije problemy socialnogo eksperimenta*. Moskva 1971.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Merton, R.: *The Social Theorie and Social Structure*. Gloncoe 1957.
- Moskalenko, A. Z. – Seržantov, V. F.: *Metodologické funkce dialektickomaterialistické filozofie a formy vzájemného působení filozofie a speciálních věd*. In: *Metodologija nauki i naučnýj progress*. Novosibirsk, Nauka 1981.
- Obzina, J.: *Nová etapa ve vývoji světového socialismu*. *Rudé právo* 24. 11. 1988.
- O časopisu Kommunist. Usnesení ÚV KSSS. Život strany* 1986, č. 19.
- Rivkina, R. V. – Vinokurov, A. V.: *Socialnyj eksperiment*. Novosibirsk 1968.
- Rychtařík, K.: *K metodologické jednostrannosti empirismu a k hierarchii metodologické obecnosti*. *Sociológia* 1977, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Řeháková, B. – Řehák, J.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1987.
- Schenk, J.: *Metódy analýzy kategorizovaných údajov*. *Sociológia* 1987, č. 2.
- Švejcová, M. – Vaculík, V.: *O proměnách lidské práce*. *Tvorba* 1988, č. 24.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. *Sociologický časopis* 1971, č. 1.
- Vojna, P. a kol.: *Kriminalita – skutečnost a právní vědomí*. Praha, VÚK při GP 1984.

Резюме

К. Рихтаржик: Методологический императив

В общественно-научном познании сегодня можно наметить ряд затруднений, связанных с методологической проблематикой. Они должны решаться с гораздо большей активностью, чем это было до сих пор.

В данной проблематике можно отметить следующие две крайности:

1) Действующие, диалектико-материалистические постулаты выдвигаются как инструмент конкретного анализа, которой должны осуществить специальные общественно-научные дисциплины. Философский аппарат вместо того, чтобы давать общую ориентацию своей системой, вести и в основных постулатах определять наше познание, представляется как конкретный инструмент познания.

Замена или неучет разных ступеней методологической общности приводит к представлению, будто с философской квалификацией можно вмешиваться во все вопросы специальных дисциплин. То, что является общей предпосылкой, подменило на непосредственный инструмент познания.

2) Вторая крайность представляет собой сведение к чисто техническим, методическим инструментам. Некоторые авторы живут в представлении, будто истина познания, в первую очередь и исключительно, зависит от того, как будут проверяться статистические гипотезы, как будет осуществлен выбор элементов основной совокупности, сколькими ступенями будут обладать шкалы и т.п.

Так, как между историческим материализмом и между анализом вполне конкретных проблем необходимо лежит целый ряд специальных общественно-научных дисциплин, и между диалекти-

ко-материалистическими подходами и между вполне конкретным познанием действительности неизбежно существуют специальные методологии и методики познания.

Там, где недостаточно разработаны методологические промежуточные ступени, угрожает опасность, что наше познание будет находиться в состоянии застоя в широкой, недоступной реке общности.

Summary

K. Rychtařík: The Methodological Imperative

In our time, a great many difficulties connected with methodological problems make themselves felt in social-scientific cognition. Their solution calls for much more intensive activity than has been the case hitherto.

The following two extremes confront us in the given problem area:

1. Valid dialectico-materialistic postulates are established as a tool of concrete analysis which is to be actualized with the aid of special social-scientific disciplines. Instead of providing general orientation and guidance by its system, instead of determining our cognition in the basic postulates, the philosophical apparatus is presented as a concrete tool of cognition.

The confusion of or disrespect for the different levels of methodological generality are conducive to the idea that philosophical qualification entitles us to interfere in all the problems of special disciplines. That which represents a general precondition is mistaken for a direct tool of cognition.

2. The second extreme implies the reduction to purely technical, methodical instruments. Some authors are guided by the idea that the truth of cognition depends, primarily and exclusively, on the method of testing statistical hypotheses, on the way of selecting elements of the basic set, on the number of degrees on a scale, etc.

Just like between historical materialism and the analysis of quite concrete problems a great number of social-scientific disciplines have necessarily cropped up, between dialectico-materialistic approaches and the quite concrete cognition of reality there inevitably exist special cognitive methodologies and methodics.

An insufficient elaboration of intermediate methodological stages involves the danger of our knowledge stagnating in the broad, inaccessible river of generality.